

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА,
ДОКТОРА ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
САФІНА ОЛЕКСАНДРА ДЖАМІЛЬОВИЧА
на дисертаційну роботу
НАУМЕНКО НАТАЛІЇ ПЕТРІВНИ
на тему
«ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ПІДПРИЄМЦІВ
В УМОВАХ КРИЗИ»,
поданої на здобуття ступеня доктор філософії
за спеціальністю 053–Психологія

Дисертація Науменко Наталії Петрівни присвячена надзвичайно актуальній темі, оскільки являє собою продуктивну спробу внести вагомий вклад у вирішення актуальної науково-практичної проблеми подолання негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи. Актуальність дослідження визначається суттєвим випробуванням для підприємців у період професійної діяльності в умовах кризи. Під час пандемії і війни відбуваються зміни як на рівні психіки окремої особистості, так і на макросоціальному рівні. В умовах глобальних трансформацій суспільства та діяльності фахівців в умовах кризи іноді буває складно пояснювати поведінку окремої людини, а ще важче нині зрозуміти психічний стан підприємців, зумовлений впливом воєнного стану на життєдіяльність особистості.

Авторкою дисертації з наукової точки зору коректно визначено об'єкт, предмет, мету, а також завдання дослідження. Нею гармонійно поєднано у психологічному інструментарії як теоретичні, емпіричні, так і відповідні математичні методи дослідження. Слід також зазначити, що Н.П. Науменко коректно визначено наукову новизну одержаних результатів.

Зокрема, нею уперше

розроблено і апробовано два авторських опитувальники: перший із них призначено для оцінки чинників, які зумовлюють негативні психічні стани

під час пандемії і війни; другий – спрямовано на визначення проявів негативних психічних станів в обстежуваних. Це сприяло визначенню суб'єктивних і об'єктивних чинників в умовах кризи, які зумовлюють негативні психічні стани, особливостей їхніх проявів і дало змогу обґрунтувати психодіагностичний інструментарій їх діагностики за психологічним, соціальним, біологічним та професійним компонентами;

емпірично визначено загальну закономірність, що виявляється у суттєвому погіршенні показників тривожності, фрустрації, агресивності, депресії, професійного вигоряння, професійної життєстійкості за комплексом методик, які визначають особливості негативних психічних станів підприємців в умовах кризи, що дало підстави розробити психологічну програму їх подолання;

розроблено і доведено ефективність впливу психологічної програми подолання негативних психічних станів на психіку особистості, про що свідчать суттєві позитивні зміни показників індивідуально-психологічної, мотиваційної, професійної, емоційно-вольової сфер та соціальної фрустрації підприємців експериментальної групи у порівнянні з контрольною, що зумовило формування практичних рекомендацій щодо її застосування;

сформовано концептуальну модель дослідження, яка включає теоретико-методичні засади, мету, завдання, етапи і структуру програми подолання негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи під час пандемії і війни та практичні рекомендації щодо її застосування. Такий підхід дав підстави для проведення експериментальної частини роботи, а також є підґрунтям для ранньої психодіагностики негативних психічних станів і надання психологічної допомоги фахівцям у різних сферах професійної діяльності;

Крім того, дисертанткою уточнено наукові підходи щодо особливостей проявів негативних психічних станів у обстежених в умовах кризи під час пандемії і війни з комплексним підходом і порівняльним аналізом показників

методик психологічного, соціального, біологічного і професійного компонентів, що не спостерігається в інших подібних дослідженнях.

До того ж у дисертації Н.П. Науменко набула подальшого розвитку методологія застосування тренінгових технологій в системі психологічної допомоги, де окреслено заходи і засоби, які спрямовано на подолання негативних психічних станів особистості на психологічному, соціальному, фізичному, духовному і професійному рівнях.

Безперечним необхідно визнати і практичне значення одержаних результатів дослідження, яке полягає у тому, що розроблено практичні рекомендації щодо використання авторської психологічної програми подолання негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи, які призначено для науковців і практичних психологів у галузі організаційної психології та психології праці, експериментальної психології, психодіагностики та психокорекції, а також для студентів, аспірантів, науково-педагогічних працівників, соціальних працівників державних установ та психологів силових структур, медичних установ. Окрім того, практичні рекомендації можуть бути використані в роботі з підприємцями малої та середньої форм бізнесу з метою профілактики і подолання негативних психічних станів. Завдяки визначеним показникам рівня негативних психічних станів у підприємців розроблено індивідуальні та групові форми психодіагностики і корекційної роботи з обстежуваними, обґрунтовано та впроваджено інформативні методики вивчення рівня негативних психічних станів у підприємців.

Отримані результати рекомендуються до використання при впровадженні заходів з психологічного забезпечення навчальної та професійної діяльності: у закладах вищої та передвищої освіти України; лабораторіях професійної діагностики і профорієнтації; у соціально-психологічних службах під час роботи з молоддю при державних міських (районних) адміністраціях; у центрах довузівської підготовки, розвитку кар'єри, в установах Міністерства освіти і науки України та підрозділах

органів виконавчої влади України, які працюють з особами, що зазнали стресогенних впливів і мають утруднену адаптацію (поведінку).

Окрім того, результати можуть бути використані в освітньому процесі у закладах вищої освіти України при викладанні таких дисциплін, як: «Психологічне забезпечення професійної діяльності», «Практична психологія», «Психологічне консультування», «Психодіагностика», а також у відповідних тренінгах та семінарах, психологічного консультування з приводу діагностики і надання психологічної допомоги особистості в умовах кризи.

У першому розділі «Теоретичний аналіз наукових підходів щодо негативних психічних станів особистості у період кризи» дисертанткою встановлено, що спільним для усіх класифікацій є те, що в залежності від особливостей індивідуального сприйняття зовнішніх обставин і криз особистість реагує з певним рівнем інтенсивності і модальності та з перевагою за окремими її структурними компонентами: психологічним, соціальним, біологічним чи професійним. Це дає теоретичне підґрунтя для обґрунтування і використання відповідного психодіагностичного інструментарію для емпіричного дослідження особливостей проявів негативних психічних станів у стресогенних умовах діяльності підприємців.

Аналіз впливу індивідуального сприйняття життєвих ситуацій та самоконтролю на розвиток психічних станів особистості показав наступне. Життєва ситуація взагалі, з психологічної т. з. – це плинні, повсякденні обставини та їх сприйняття в інтерпретації конкретної людини, які не потребують нестандартних рішень. Відповідно умови кризи – це емоційні переживання тривалих, травмуючих життєвих обставин, котрі у сприйнятті людини є складною психологічною проблемою, труднощами, які потребують свого розв'язання і подолання обов'язково із пошуком принципово нового підходу, з використанням нестандартних і незвичних особистих ресурсів щодо їх інноваційного сприйняття і переживання.

З'ясовано, що кожна особистість у відповідності до своїх індивідуально-психологічних властивостей і досвіду вибірково сприймає та суб'єктивно інтерпретує зовнішні обставини і ситуації та приписує їм цілком певне позитивне чи негативне значення, що у підсумку є визначальним чинником щодо ставлення кожного до цих обставин і виникнення відповідних психічних станів. Особливості індивідуального сприйняття життєвих ситуацій залежать від таких характеристик особистості, як стресостійкість, емпатійність, здатність до рефлексії, самоконтроль та ін.

Встановлено, що індивідуальне сприйняття життєвих ситуацій у нинішніх стресогенних умовах, коли зовнішні і внутрішні чинники дезорганізують поведінку, знижують функціональні можливості та ефективність професійної діяльності і у підсумку це зумовлює розвиток криз і негативних психічних станів особистості.

У другому розділі «Організаційно-психологічне підґрунтя дослідження негативних психічних станів у підприємців» дисертанткою на підставі аналізу наукових підходів щодо організаційно-методичного підґрунтя дослідження негативних психічних станів визначено організацію, обґрунтовано психодіагностичний інструментарій, концептуальну модель і з'ясовано чинники негативних психічних станів в умовах кризи під час пандемії і війни.

Теоретичний аналіз поглядів на негативні психічні стани та результати авторських досліджень дають Н.П. Науменко підстави виокремити провідну роль у їхньому формуванні за індивідуально-психологічними властивостями, соціальними, біологічними і професійними компонентами у структурі особистості підприємця.

Найбільш впливовими чинниками, які зумовлюють негативні психічні стани у підприємців під час війни виявилися – ескалація військових дій, соціально-політична й економічна ситуація в країні, тривога щодо власного здоров'я, здоров'я рідних і близьких, труднощі роботи та фінансові проблеми в особливих умовах діяльності. Водночас найменш впливовими визначено

карантинні обмеження і обмеження щодо можливостей відпочинку. При цьому під час пандемії з'ясовано, що найбільш значущими були такі чинники, як: карантинні обмеження, труднощі пов'язані із роботою, взаємодією, фінансами, найменш значущими – обмеження відпочинку і погіршення сімейних стосунків.

Авторкою обґрунтовано чотири групи методик, які спрямовано на дослідження негативних психічних станів. Перша група методик дає змогу діагностувати індивідуально-психологічний компонент, друга – соціальний компонент, третя – біологічний компонент і четверта – професійний.

У третьому розділі «Аналіз результатів експериментального дослідження проявів негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи» дисертанткою за результатами емпіричного дослідження негативних психічних станів у підприємців під час пандемії і війни визначено певні їх особливості стосовно індивідуально-психологічного, соціального, біологічного і професійного компонентів.

Для досягнення мети і завдань дослідження розроблено програму подолання негативних психічних станів, здійснено її апробацію, визначено ефективність та представлено практичні рекомендації щодо її використання. За результатами порівняльного аналізу показників методик контрольної та експериментальної груп Н.П. Науменко встановлено ефективність застосування програми подолання негативних психічних станів у підприємців. Про це свідчать поліпшення складових, які характеризують прояви негативних станів у підприємців після тривалого впливу умов війни на психіку особистості і професійну діяльність.

У підсумку дисертанткою встановлено, що методики психодіагностики і авторська програма подолання негативних психічних станів у підприємців виявились ефективними і їх рекомендовано для діагностики і корекції негативних психічних станів у звичайних і екстремальних умовах. Окрім того, вплив екстремальних факторів професійної діяльності підприємців під час війни призвів до суттєвих кількісних і якісних проявів негативних

психічних станів у підприємців, які потребують психологічної допомоги. У цій групі підприємців визначено високий рівень тривожності, агресивності, апатії, дисфорії, гіпотимії, розгубленості; знижений рівень, як базових, так і опосередкованих мотивів та перевага останніх; виражені прояви фази напруження – переживання психотравмуючих обставин, «загнаності в кут»; фази резистентності – неадекватна вибіркова емоційна реакція; у фазі виснаження – емоційно-моральна дезорієнтація, емоційне відчуження, а також зниження рівня складових життестійкості – професійної включеності і професійного контролю. Разом з тим спостерігається високий рівень емоційного компоненту і низький рівень мотиваційного та професійного компонентів життестійкості. Такі прояви негативних психічних станів є показаннями для використання цілеспрямованої програми їх подолання в звичайних і екстремальних умовах.

У цілому зазначимо, що дисертанткою у роботі на великому теоретичному та емпіричному матеріалі, багатому власному досвіді, послідовно та неухильно дотримуючись визначених у теоретичній частині методологічних засад, розкриваються та обґрунтовуються її основні положення. При цьому, доведення їх здійснюється авторкою із належною доказовістю і послідовністю. Разом із тим при загальному позитивному враженні від опонованої роботи вважаємо за необхідне висловити деякі зауваження, побажання та рекомендації.

1. При операціоналізації ключової категорії дослідження бажано б було звернутись розглянути його тлумачення у Болтівця С.І. (Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укл. С.І. Болтівць, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепа, Н.В. Чепелева. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010), Бродовської В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: словник. 2-е видання. К.: Професіонал, 2005); Шапара В.Б. (Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007).

2. Виходячи із анонсованого авторкою припущення про те, що тривала

дія негативних зовнішніх і внутрішніх чинників на особистість в умовах кризи під час пандемії та війни призводить до виникнення негативних психічних станів та зумовлює їхній розвиток аж до преморбідних і патології, прагнення дисертантки до їхнього подолання буде виглядати лише як прагнення аж до тих пір, поки першопричину їхнього виникнення та розвитку (а це об'єктивні чинники) не буде усунуто. То ж більш коректно було б вести мову саме про редукцію (купіювання) деструктивних наслідків цих негативних станів засобами психокорекції.

3. Визначення предметом дослідження особливостей (тобто відмінностей) подолання негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи (узагальнене трактування) вимагає порівняльного аналізу за умов до кризи і під час кризи, на що опосередковано (не про подолання, і лише під час війни) відповідає стаття дисертантки «Аналіз чинників негативних психічних станів особистості до і під час війни (за результатами анкетування)» у Віснику Національного університету оборони України. 2023. Вип. 3 (73). С. 83–91). Або можна було б здійснювати диференційно-психологічне порівняння серед підприємців і «не підприємців» в умовах кризи. Але ми цілком приймаємо і авторський підхід, коли вона порівнювала показники обстежуваних під час пандемії, з одного боку, і під час війни, з іншого.

4. Вважаємо, що анонсована дисертанткою мета її авторської програми, спрямованої на подолання негативних психічних станів на психологічному, соціальному, фізичному, духовному і професійному рівнях за результатами її впровадження насправді демонструє доведені ознаки її ефективності лише на психологічному рівні, усі інші рівні можна розглядати теоретично похідними від психологічного і доводити значущі зміни на кожного з них за допомогою аутентичного діагностичного інструментарію. Це, до речі, визнає і сама дисертантка, зазначаючи у науковій новизна отриманих результатів про суттєві позитивні зміни показників індивідуально-психологічної,

мотиваційної, професійної, емоційно-вольової сфер та соціальної фрустрації підприємців експериментальної групи.

5. Подекуди у тексті роботи ще зустрічаються русизми та тавтологізми (на сьогоднішній день=наразі, зараз, сьогодні; фактори=чинники; протиріччя=суперечності; дає змогу=дозволяє; включає=містить; свої=власні; їх=їхнього, їхніх, їхньому). Абзаци складаються лише з одного речення.

Але викладені вище зауваження, побажання та рекомендації не впливають суттєво на цілком позитивну оцінку самої роботи та тому не знижують наукову і практичну цінність дисертаційного дослідження Н.П. Наumenко. Детальне вивчення її дисертації на тему «Подолання негативних психічних станів у підприємців в умовах кризи» дозволяє зробити висновки, що її авторка оволоділа методологією наукової діяльності, і це дозволило їй якісно та на високому рівні виконати поставлене наукове завдання. Тому дисертацію Н.П. Наumenко є усі підстави вважати самостійним завершеним науковим дослідженням, що виконане на належному науковому рівні, воно відзначається науковою новизною, теоретичною та емпіричною обґрунтованістю отриманих результатів, а також їхньою очевидною практичною значущістю. Отримані дисертанткою наукові доробки викладено згідно вимог до наукового стилю, її наукова праця є кваліфікованою інтерпретацією основних положень, що містяться у власному дослідженні. Основні результати дисертації із достатньою повнотою відображено у 11 наукових працях, серед них 5 наукових статей у виданнях, затверджених МОН України як фахові у галузі психології, а також 6 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Таким чином, дисертаційна робота Наumenко Наталії Петрівни відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р.

№44, а її авторка – Науменко Наталія Петрівна заслуговує на присудження її ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 – Психологія.

Офіційний опонент:

завідувач кафедрою психології
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
доктор психологічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Олександр САФІН

Підпис О. Д. Сафіна завіряю.

Ректор Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини, доктор
педагогічних наук, професор

Олександр БЕЗЛЮДНИЙ

«04» 04 2025 року